

Elnarə ƏMİRLİ

AMEA Folklor İnstitutu, “Türk xalqları folkloru”

şöbəsinin böyük elmi işçisi

E-mail: elnaramirli@gmail.com, elnara.amirli@mail.ru

ƏFSANƏNİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ (MÖVCUD NƏZƏRİ FİKİR VƏ AZƏRBAYCAN MƏTNLƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: sistemləşdirmə, əfsanə, rəvayət, mif, yaradılış, reallıq, janr.

GENRE FEATURES OF THE LEGEND (BASED ON EXISTING THEORETICAL IDEAS AND AZERBAIJAN TEXTS)

SUMMARY

Lack of systematic catalogs makes it difficult for investigators to use texts and requires both intense labor and a long time. Systematization of materials causes researchers to easily access the source of the materials they need by special marks. The systematization will enable researchers to get acquainted with many sources through specific editions. Problems of systematization of materials requires genre definition. So, we need to study the genre specificity to group materials for catalog. So far, legends sometimes have been cataloged unilaterally and sometimes cataloged with beliefs, memoirs and other texts in the world folklore. Traditionally, at first theoretical ideas about the genre should be studied and appropriate texts from Azerbaijan folklore should be selected.

There are some texts in Azerbaijan folklore that resemble myths and traditions. However, these texts have many recurring attributes. These texts are based on actual reality, and provide information on its etiology.

Key words: systematization, legend, narration, myth, origin, reality, genre

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕГЕНДЫ (НА ОСНОВЕ СУЩЕСТВУЮЩИХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ИДЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЕКСТОВ)

РЕЗЮМЕ

Увеличение количества фольклорных текстов какого-либо народа порождает проблему систематизации этих текстов. Каталогизация фольклорных текстов становится причиной возможности получить источники нужных исследователям материалов с помощью особых указателей. Проблема систематизации фольклорных текстов выдвигает на передний план проблему определения жанровых особенностей. Для уточнения жанра текстов, традиционно, сначала необходимо усвоить существующие о жанре теоретические взгляды и выбрать соответствующие тексты из азербайджанского фольклора. Одним из таких жанров в фольклоре является легенда. Как известно, легенда – это эпический жанр прозаического фольклора. Легендой также принято называть письменное предание об исторических личностях и событиях. Легенды отличаются от других жанров фольклора. Например, от мифа их отличает то, что они не связаны с каким-либо ритуалом, от волшебной сказки тем, что в легенде чудо воспринимается как достоверное событие. До настоящего времени в мировом фольклоре легенды каталогировались либо односторонне, либо вместе с преданиями, верованиями, меморатами и другими текстами.

В азербайджанском фольклоре есть группа текстов, которые подобны мифам и преданиям. Однако в этих текстах существует ряд повторяющихся элементов. Эти тексты о сотворении, опираются на существующую действительность, дают информацию о ее этиологии.

Ключевые слова: систематизация, легенда, предание, миф, сотворение, действительность, жанр.

Sistemli kataloqların olmaması araşdırıcıların mətnlərdən istifadəsini çətinləşdirir, həm gərgin əmək, həm də uzun müddət vaxt tələb edir. Dünya folklorşünaslığında folklor mətnlərinin kataloqlaşdırılması mətnlərdən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Sistemləşdirmə araşdırıcılara az vaxtda çox iş görmək imkanı qazandırır. Kataloqlaşdırma işi janrlar üzrə aparılır. Folklor mətnlərinin janr xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin əsas səbəblərindən biri də budur.

Bu günə qədər dünya folklorunda əfsanələr başqa janrlarla birlikdə (rəvayətlər, inanclar, memoratlar və digər mətnlərlə) kataloqlaşdırılmışdır. A.Aarne 1912-ci ildə tərtib etdiyi fin etioloji əfsanələrinin, daha sonra 1918-ci və 1920-ci illərdə fin və eston epik folklor materiallarının göstəricisində də əfsanələri digər epik mətnlərlə qarışdırmışdır. J.P.V.Sininqe, P.T.Kristiansen, K.H.Tilxagen, L.Simonsuuri əfsanə və rəvayətləri birlikdə sistemləşdirmiş, əfsanələrin müstəqil janr kimi sərhədlərini göstərməmişdir (Azбелев, 1966: 177,179).

Bundan sonra, 1962-ci ildə Antverpendə, 1963-cü ilə Budapeştdə əfsanə və rəvayət janrlarının nəzəri və praktik tərəfləri – beynəlxalq sistemlərdən səmərəli istifadəsi haqqında iki konfrans keçirilmişdir. 1964-cü ildə də bu məsələyə həsr olunmuş Moskva konqresi keçirilir. Bu konqresdə mövzu üzrə qruplaşdırılma zamanı həm əfsanə və rəvayət mətnlərindən istifadə olunur. Daha sonra aparılan araşdırmalarda da əfsanələr nəinki mif və rəvayətlərdən, hətta inanc və memoratlardan fərqləndirilmir (Azбелев, 1966: 177-187). Gördüyümüz kimi, bu vəziyyətin əsas səbəblərindən biri sözügedən janr haqqında aydın biliklərin olmamasıdır.

Mövcud Azərbaycan nəşrlərində də əfsanələrin yaxın (mif, mifoloji əhvalat, rəvayət və s.) janrlarla qarışdırılmasının əsas səbəbi, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən janrların sərhədlərinin müəyyən olunmamasıdır. Mövcud nəzəri fikrə söykənərək mətnləri qruplaşdırmaq mümkündür. Ancaq bu iş əziyyətli olduğu və uzun müddət vaxt tələb etdiyi üçün tərtibçilər ondan imtina edirlər. Onu da qeyd edək ki, janr haqqında nəzəri biliklərə söykənib mətnləri janra görə qruplaşdırmaq heç də asan deyil. Burada hər mətn ayrıca nəzərdən keçirilməli və hansı janra aid olduğu müəyyən edilməlidir. Nəzərə alsaq ki, bu iş həm nəzəri düşüncənin yetərsizliyi, həm də mətnin xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq bir çox hallarda müşğülə çevrilir, onda məsələnin mahiyyətini anlamaq olar.

Bu gün Azərbaycan əfsanələrinin sistemləşdirilməsi işinin ilk mərhələsi – janr xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması janr haqqında mövcud nəzəri fikirlərin ümumiləşdirilməsi və ona uyğun olaraq mətnlərin birlikdə öyrənilməsi ilə mümkün ola bilər. Nəzəri fikirlər o zaman möhkəm sütunlara dayanar ki, mətnlər əsasında ərsəyə gətirilsin. Azərbaycan əfsanələrini başqa oxşar janrlardan fərqləndirmək üçün mövcud nəzəri fikir diqqətlə öyrənilməli, onların əsasında mövcud material nəzərdən keçirilməli və Azərbaycan əfsanələrinin özünəməxsusluğu diqqətə alınmalıdır. Yalnız bir neçə mətni deyil, şifahi örnəkləri kütləvi şəkildə öyrən-

məklə bu işin öhdəsindən gəlmək mümkündür. V.Y.Propp da belə hesab edir ki, hər bir xalq ayrı-ayrılıqda öz folklor örnəklərini öyrənməklə janr tərkibini müəyyənləşdirməlidir ki, janrların: nağılın, mifin, əfsanənin bir-birindən fərqi ayırd etmək mümkün olsun (157, s. 39).

Araşdırıcılar şifahi mətnin janrının müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Bir çox araşdırıcılar mətnin janr sərhədlərini müəyyən etmək üçün onun yalnız bir əlamətini vurğulayırlar. Bəzi araşdırıcılar mətnin gerçəkliyə münasibətini, bəziləri məzmununu, digərləri isə funksiyasını əsas götürürlər. A.Dandesə görə, janr sərhədlərinin çəkilməsində “daxili” amilləri kompleks şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır. A.Dandes şifahi nümunələr üçün “tekst, tekstura, kontekst” üçlüyünü vacib hesab edir. Onun fikrincə, bu üçlü vahidi nəzərə almaqla folklor əsərinin janrını müəyyənləşdirmək mümkündür. Araşdırıcı folklor mətninin janrının müəyyən olunmasında mətn elementini xüsusi vurğulayır, “tekstura”-nı tərcümə olunmayan dəyişilməz hissə hesab edir (Землянова, 1973: 268-303).

Uzun illər əvvəl toplanılmış mətnlərin söyləndiyi konteksti təsvir etmək isə mümkün deyildir. Çünki mövcud nəşrlərdə mətnin söyləndiyi kontekst haqqında məlumat verilmir. Bu səbəbdən də Dandesin prinsiplərindən praktik istifadə etmək imkanımız yoxdur.

Azərbaycan folklorunda bir qrup mətnlər mövcuddur ki, onlar mif və rəvayətlərlə ortaq əlamətlərə malikdirlər. Ancaq bu mətnlərdə bir sıra təkrarlanan əlamətlər mövcuddur. Bu mətnlər yaranış xarakterli olub, mövcud gerçəkliyə söykənir, onun etiologiyası haqqında informasiya verir. Bir çox araşdırıcılar əfsanələrin differensiallığından danışarkən onun gerçəkliklə – konkret obyektə, predmetlə bağlılığından bəhs edirlər. Ancaq bu, “əlaqə”ni aydın izah etmirlər. Araşdırıcıların “əfsanə gerçəkliyi” məsələsinə dair söylədikləri ən yaygın fikir bu mətnlərdə təsvir olunan hadisənin əsasında gerçək faktların dayanmasıdır. Grimm qardaşları əfsanənin janr xüsusiyyətlərini dəyərləndirərək yazır: “Əfsanə gerçək, yaxud xəyali müəyyən şəxs (?), hadisə və ya yer haqqında danışılan hekayədir” (Ergin, 1997: 4). Müəllif “gerçək, yaxud xəyali” deməklə janr diferensiallığı haqqında təzadlı fikir yaradır. Azərbaycan folklorunda əfsanələr gerçək varlıqların yaranışından bəhs etdiyi üçün “xəyali” ifadəsi burada çəşqinliyə səbəb olur. Bundan başqa, bir çox araşdırıcılar da əfsanələrin əsasında gerçək faktların dayandığını vurğulayırlar. S.Sakaoğlu əfsanə janrının gerçəkliklə bağlılığını “Şəxs, yer adları haqqında danışılır; bəhs edilənlərin *inandırıcılıq* gücü vardır” şəklində izah edir (Sakaoğlu, 1980: 4). Burada araşdırıcı əfsanələrə auditoriyanın münasibətini də vurğulayır və bunu gerçəkliklə əlaqələndirir.

Bir qism araşdırıcılar isə əfsanənin gerçəkliklə əlaqəsi məsələsinə fərqli yanaşırlar. Maks Lüthi əfsanədə təsvir olunan hadisənin gerçəkdə baş verdiyini qeyd edir və bu cəhəti ilə onu rəvayətlə eyniləşdirir. V.Y.Propp isə əfsanə söyləyicisinin mətnin gerçəkliyinə inanmasını önə çəkir, hətta dini nağılları bu əlamətinə görə əf-

sanələrə aid edir. Müəllifə görə, dini nağıllar həmçinin etioloji xarakterinə görə də əfsanələrə yaxınlaşır. Müəllif öz təhlilində əfsanələrin gerçəkliklə bağlılığını, eyni zamanda etiolojiliyini fərqləndirici əlamət hesab etsə də, əfsanələrin konkret olaraq gerçək varlıqların yaranışından bəhs etdiyini qeyd etmir (Пропи, 1998: 283).

N.A.Kriniçnaya gerçəkliyə münasibətdə əfsanəni bılıçka və rəvayətlə yaxınlaşdırır, real fakt əsasında qurulmasını bu mətnlərin ortaq əlaməti hesab edir (Криничная, 1987: 5-10). Yaranışın fantastik elementlərlə başa gəlməsi araşdırıcının diqqətini cəlb etmir, ona görə də araşdırıcı əfsanə və rəvayətləri qarışdırır. Bu səbəbdən də mifoloji personajların iştirakı ilə baş verən yaranışların təsvir olunduğu mətnləri də rəvayət kataloquna daxil edir.

Mövcud nəzəri fikirlərdən öyrənirik ki, əfsanələrin əsasında məhz gerçək faktlar dayanır. Belə ki, Azərbaycan folklorunda gerçəkdə mövcud olan varlıqların yaranışından bəhs edən çoxlu sayda mətnlər mövcuddur. Məsələn: “Oğlan-qız dərəsi” (Azərbaycan Folklor Antologiyası, Naxçıvan folkloru, I kitab, 1994: 83) əfsanəsində qızın və oğlanın bir-birinə sarılmış vəziyyətdə daşa dönməsi təsvir olunur. Dərənin görünüşünün bu vəziyyətə bənzəməsi uyğun əfsanənin yaranmasını şərtləndirir. “Belə ki, həmişə əfsanə söyləyən nəyisə şahid çəkir, sonra göstərdiyi obyektin yaranma səbəbini əfsanədəki hadisə ilə izaha çalışır. Bu izah, miflərdə olduğu kimi, heç də dünyadakı hər hansı bir elementin mənşəyini – ilk formalaşmasını göstərmir. Çünki əfsanələrdə ümumi obyektə deyil, konkret bir daşdan, bir qayadan, bir varlıqdan söhbət açılır. O varlıqlaradək dünyada istənilən qədər onlardan yaranmışdır (Qafarlı, 2002: 304). Burada qeyd etməliyik ki, bir çox kosmoqonik əfsanələr vardır ki, onlar məhz ilk yaranışları izah edir, bu mətnlər əfsanə janrının tələblərinə uyğun ifadə olunur. Azərbaycan folklorunda kosmoqonik mövzulu mətnlərin janrının müəyyən olunması bu günə qədər problem olaraq qalır. “Ay” mətnində iki qardaş mübahisə edirlər. Biri o birini yaba ilə vurub göyə qaldırır. Ay göydəki qardaş, üzündəki ləkə isə digər qardaşın vurduğu yabanın yeridir (Azərbaycan Folklor Antologiyası, Zəngəzur folkloru, XII kitab, 2005: 3). Mifoloji görüşlərin əfsanə kodları ilə izah olunduğu mətnlər artıq mif sferasından çıxaraq əfsanələşir – bir etnik çərçivəyə yerləşdirilir. Əfsanənin özəlliklərindən biri də məhz *xalqın etnoqrafik xüsusiyyətlərinin konkret hadisələrlə izahıdır*. Əfsanələrin xas olduğu xalqın etnik xarakter və inanclarla bağlılığı bir çox mənbələrdə də vurğulanır (https://en.wikipedia.org/wiki/Folklore_of_the_United_States;

<https://www.labirint.ru/books/156894/>). Belə bir qənaətə gəlirik ki, əfsanələrdə yaranışlar etnoqrafik xüsusiyyətlər və əlaqəli olaraq əxlaqi dəyərlərə uyğun şəkildə izah olunur. Qeyd etdik ki, əfsanələrdə təsvir olunan hadisə gerçək zamanda mövcud olan faktla başlayır, onun əsaslandırılması ilə bitir. Söyləyici hər hansı varlığın indiki vəziyyəti ilə ilkin vəziyyəti arasındakı keçid prosesini təsvir edir. Belə ki, yaranışı izah olunan varlığın mövcudluğu əfsanə janrının xarakterinə xas əsas əlamətlərdən biridir. Ortaq türk folklorundan “Nasif ilə Yusuf” (Ergin, 1997: 375)

əfsanəsində mövcud olan quşun, “Gelin kayası” (Ergin, 1997: 367) əfsanəsində isə mövcud olan qayanın yaranışı izah olunur. Bununla yanaşı, rus folklorunda da canlıların yaranışı ilə bağlı xeyli əfsanə vardır (Афанасьев, 1990: 132)

Ancaq istisna mətnlər də vardır ki, ilk baxışda yaranışı təsvir etsə də, bu, əfsanə yaranışından fərqlənir. Bəzi mətnlərdə yaranış əfsanələrə xas ənənəvi çevrilmə (daşa, quşa, gölə və s. varlıqlara dönmə) ilə müşayiət olunur. Ancaq gerçəkliklə bağlı olmadığına görə bu mətnlər əfsanə kimi qəbul oluna bilməz. Məsələn: “El arasında pir haqqında belə bir uydurma dolaşır. Deyirlər ki, Oğlannıca pirinin üstündə guya bir arvad heykəli var; lavaş yaydığı yerdə daşa dönüb. Oxlavı da, kündələri də daşdandır. Lakin qayanın üstünə çıxanlar heç nə görməyiblər” (Azərbaycan Folklor Antologiyası, Zəngəzur folkloru, XIX kitab, 2009: 67). Başqa bir mətnə qeyd olunur ki, bir qız qızıl piyalənin köməyi ilə yaralı nişanlısını xilas edir. Qızılquş həmin piyaləni əlçatmaz bir qayanın başına qoyur. “Belə deyirlər ki, həmin piyalə hələ də Göyözən dağının zirvəsindədir” (Paşayev, 1985: 19). Hər iki mətn ilk baxışda əfsanəyə oxşayır, ancaq əfsanə deyil. Çünki qeyd olunan hər iki nümunədə gerçəklik mövcud deyildir. Bir qadının konkret məkanda daşa dönməsi təsvir olunsada, gerçəkdə o məkana çıxan insanların bu heykəli görmədiyini söylənilir. İkinci nümunədə isə qeyd olunur ki, qızılquş həmin piyaləni əlçatmaz bir qayanın başına qoyur. Əgər həmin qaya əlçatmazdırsa, demək ki, qayanın başında piyalənin mövcudluğu şübhə yaradır. Demək ki, belə mətnlər əfsanə janrının tələblərini odəmir. Belə ki, əfsanədə həyatda mövcud olan varlıqların yaranışından söz açılır. Alman alimi V. Buç da gerçək həyatda qarşılaşdığımız hər hansı varlığın etiologiyasına olan marağı əfsanənin nüvəsi hesab edir. “*Məsələn, “bu daş buraya necə və niyə gəldi?” sualına “qeyri-adi” hadisənin təsviri ilə verilən cavab elə əfsanə deməkdir*” (Buch, 2006: 226).

Əfsanələrdə hər hansı faktın əsaslandırılması onun informativ xarakteri ilə üzə çıxır. Belə ki, gerçəklik haqqında informasiya verilməsi janrın funksiyası kimi özünü göstərir. İnfektivlik şərhədən qaçmağı və lakonizmi tələb etdiyinə görə, əfsanə mətnləri bədii söz sənətkarlığından uzaqdır. Burada gerçəklik-informativlik-lakonizm üçlüyü bir-birindən doğan və bir-birini tamamlayan üsürlərdir.

Gördüyümüz kimi, əfsanə janrını təşkil edən üsürlər bir-birini şərtlədirir, biri digərini tələb edir. Mətnlərdən də bizə məlumdur ki, əfsanələr qısa danışılan, epizodik hadisələrdən ibarət mətnlərdir. Çünki əfsanələrdə faktın əsaslandırılması üçün konkret hadisə təsvir olunur. Həmçinin bir çox nəzəri fikirlər də əfsanələrin epizodik və qısa söylənilən mətnlər olduğunu təsdiq edirlər (Sakaoğlu, 1980: 4).

Əfsanələrin fərqliliyi etiologiyanın təsvirində də özünü göstərir. Belə ki, əfsanələr gerçək varlıqların qeyri-adi yaranışlarını təsvir edir. Yəni, bu yaranışlar möcüzəli hadisələrlə müşayiət olunur. Möcüzəlilik özlüyündə inanca söykənir. Bir çox əfsanələrdə qəhrəman çətinliklə üz-üzə qalır, dua edir və xilas olacağına inanır. Xilasolma prosesi isə möcüzəli hadisə ilə müşayiət olunur. Sosial haqsızlı-

lara məruz qalan gəlin namusunu (Azərbaycan Folklor Antologiyası. İrəvan çuxuru folkloru. X kitab, 2004: 71; Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. I kitab, 2012: 150), təbiət qarşısında aciz qalan çoban isə özünü və sürüsünü xilas etmək üçün (Azərbaycan Folklor Antologiyası, Şirvan folkloru, XI kitab, 2005: 122; Azərbaycan Folklor Antologiyası, Zəngəzur folkloru, XII kitab, 2005: 39) inancına üz tutur, dua edib yalvarır. Məhz dua (bəzi məqamlarda qarğış, alqış) nəticəsində möcüzələr baş verir. Belə ki, inanca sığınma əfsanələrin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Onu da qeyd edək ki, Simonsuuri və Burde də *əfsanələri daha çox inanclarla, rəvayətləri isə tarixiliklə bağlayır* (Azbelov, 1965: 186,187). Burada “inanclar vasitəsilə” ifadəsi dolayısı ilə “gerçəkliyin qeyri-adi izah edilməsi” kimi anlaşılır.

Əfsanələrdə möcüzələr, bütün hallarda olmasa da, çox vaxt çevrilmə ilə gerçəkləşir. Bəzən bu çevrilmənin əsasında cəza dayanır. Personaj inananaq dua edir, arzusunun gerçəkləşməsini istəyir, əvəzində nə isə vəd edir. Duası hasil olur, ancaq sözünü unudur. Azərbaycan folklorunda çarəsiz qalib Tanrıdan su istəyən çobanlar haqqında çoxlu sayda əfsanələr vardır. Bu mətnlərdə çoban inancına sayğısızlıq edir. Verilən cəza inanca olan sayğısızlıqdan qaynaqlanır. Allah öz inancına etinasız münasibətinə görə çobanı cəzalandırır, onunla bərabər sürüsünü də daşa döndərir. Demək ki, cəza ilə müşayiət olunan çevrilmələrdə də inanc vardır və bu inanca hörmətsizlik edənlər cəzalandırılır (Acalov, 1968: 83, 134, 135; Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. I kitab, 2012: 15, 22; Azərbaycan Folklor Antologiyası, Qaraqoyunu folkloru, VII kitab, 2002: 67).

Mətnlərdən və nəzəri mənbələrdən gətirdiyimiz nümunələrlə əfsanələrə xas diferensial əlamətləri nəzərdən keçirdik. Bir çox toplularda və mövcud nəzəri fikirlər arasında əfsanələrin mif və rəvayətlərlə qarışdırılmasının səbəblərinə də toxunmaq lazımdır. Dediymiz kimi, əfsanələr əksər hallarda mif, rəvayət və mifoloji əhvalatlarla qarışdırılır. Sokolov, Simonsiuri janrın sərhədlərini müəyyən etməmiş cin, şeytan və fəvqəltəbii qüvvələr haqqındakı mətnləri də əfsanə hesab edirlər (Azbelov, 1965: 177-187). Cin, şeytan, hal və digər qeyri-adi varlıqlar haqqındakı mətnlərin əfsanə ilə oxşar cəhəti məhz möcüzəli xarakteridirsə, buna bəzi hallarda rəvayətlərdə də rast gəlirik. Tək bu əlamətlə janrın sərhədlərini çəkmək mümkün deyildir. Bu tipli mətnlər folklor toplularında mifoloji rəvayətlər adı ilə nəşr olunmuşdur. Ə.Əsgər bu mətnlərin “mifoloji əhvalat” adlandırılmasının düzgünlüyünü vurğulayır¹.

Mövcud nəzəri fikrə istinad edərək mifin janr xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Mif, dünyanın yaranışı haqqında insanların ilkin dünyagörüşlərinin ifadəsidir. Eyni zamanda mifin qəhrəmanları fəvqəltəbii qüvvələrdir (Мелетинский, 2000: 24-31). Belə ki, dünyanın yaranışına qədərki nizamsız dövrdə baş vermiş hadisələri əks etdirən mətnlər mifə aid edilir. E.S.Novik qeyd edir ki, miflər qəhrəmanlara, onların

¹ Fikrimizi bu istiqamətə yönəltdiyinə görə Ə.Əsgərə təşəkkür edirik.

sakrallığına, zamanına görə seçilir (НОВИК, 2004: 18, 233). J.Freyzer və J.Bekon miflə əfsanənin fərqi izah edərkən mifin təbiət hadisələri haqqında ilkin təsəvvürlər, əfsanələrin isə sosial xarakterini vurğulayırlar (Zemlyanova, 1973: 277).

Mətnlərdən məlumdur ki, əfsanələr də mif elementləri daşıyırlar. Ancaq əfsanələrin qəhrəmanları insanlar, yaxud insanlara məxsus əlamət və xüsusiyyətləri daşıyan digər varlıqlardır. Əfsanələrdə yaranışlar həmin varlıqların iştirak etdiyi hadisələr zəminində üzə çıxır.

Qeyd etdik ki, əfsanələr gerçək bir varlığın yaranışını təsvir edir, informativ funksiya daşıyır. Rəvayətdə isə əsas məqsəd informativlik deyil, bir çox hallarda didaktizmdir. Rəvayətin gerçək, yaxud gerçəkliyə uyğun hadisələrdən bəhs etməsi haqqında fikrə mövcud araşdırmalarda sıx rast gəlik (КРИНИЧНАЯ, 1987: 11). Ancaq rəvayətdə təsvir olunan hadisə, adətən, tərbiyəvi xarakterə malikdir. Rəvayətlər bir çox hallarda hər kəs tərəfindən tanınan şəxsiyyətlər və tarixi hadisələrdən bəhs edir. Ancaq sadə insanlar haqqında rəvayətlər də az deyildir.

Bundan başqa, yaranış xarakterli rəvayətlər hər hansı varlığın yaranışını deyil, hər hansı varlığa, yaxud məkana məxsus adın yaranışını açıqlayır. Bu yaranış da əfsanə yaranışından fərqli olaraq, möcüzəli yox, gerçək tarixi hadisələrlə bağlı olur. Bir rəvayətdə qeyd olunur ki, Şıx Heydər dağının adı burada yaşayan, daha sonra kafirlər tərəfindən öldürülən Şıx Heydər adlı bir övliyanın adı ilə bağlıdır (Dərbənd folklor örnəkləri, I kitab, 2014: 70). Bir çox toponimik rəvayətlər də vardır ki, burada hər hansı adın yaranışı sadə insanların həyatında baş verən hadisələrin təsviri ilə izah olunur. Bir mətnə göstərilir ki, qala bir ata-oğul tərəfindən narın daşlardan tikildiyinə görə “Narın qala” adlanır (Dərbənd folklor örnəkləri, I kitab, 2014: 70). Bu tipli örnəklər bəzi hallarda xatirə janrına aid edilir.

Janrını müəyyən etməkdə çətinlik yaradan digər bir mətnə heç bir dua etmə, niyyət etmə yoxdur. Bir gəlin uşaq yerinə daş dünyaya gətirir. Ərinin qorxusundan onu beşiyə qoyub yırgalayır. Allah qadının əri qarşısındakı qorxusunu, acizliyini görüb daşı uşağa çevirir. Ər beşiyə yaxınlaşanda gözəl bir uşaq görür. Daşdan yaranan uşaq “*Nə atam var, nə anam, yaranmışam daşdan mən*” – deyir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, gerçəkliklə bağlı olmadığına görə bu mətn əfsanə deyil. Çünki gerçəkdə daşdan yaranmış insan mövcud deyildir. Eyni zamanda burada çevrilmə əks istiqamətdə baş verir. Adətən, insan daşa çevrilir və süjet bitir. Ancaq burada daş insana çevrilir və onun həyatı davam edir. Ancaq həmin insanın mövcud olmaması artıq bu mətnin əfsanə sərhədindən ayrıldığını göstərir (Acalov, 1968: 81, 129). Bütün bu analiz və müqayisələrdən sonra belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, etioloji xüsusiyyətə malik olan rəvayət və əfsanə məhz etiologiyanın xarakterinə görə fərqlənir. Əfsanələrin gerçək varlıqların yaranışından bəhs etdiyini öyrəndik. Məlum oldu ki, əfsanələrdə mövcud varlıqların: kainat cisimlərinin – Ayın, Günəşin, ulduzların yaranışı, müxtəlif canlıların – quşların, heyvanların, ağacların, bitkilərin, məkanların – dağların, göllərin, bulaqların

yaranişı, insan həyatı ilə bağlı gerçəkliklərin yaranışı ənənəvi inanclar vasitəsilə və möcüzəli şəkildə təsvir olunur.

Əfsanənin bir janr kimi mif və rəvayətə münasibətdə araşdırılması bizi konkret qənaətlərə gətirir. Həm mövcud nəzəri fikirlər, həm də şifahi mətnlərin təhlili ilə gəldiyimiz nəticəyə görə, əfsanə janrının sərhədləri belə müəyyən olunmalıdır:

- 1) Əfsanələr miflər və rəvayətlər kimi *etioloji xarakter daşıyır*.
- 2) Dünyada *mövcud olan varlıqlarla bağlı olur*.
- 3) Bu varlıqların yaranışı *qeyri-adi şəkildə baş verir*.
- 4) Bu yaranış *mövcud nizam içərisində* etnososial kodda verilir. Yaranış haqqında mətnin qəhrəmanları insanlar və insana məxsus xüsusiyyətləri və əlamətləri daşıyan varlıqlardır.

5) Yaranış aktı əvvəl mövcud olan varlığın *şəkil, yaxud keyfiyyət dəyişikliyi* təmsalində gerçəkləşir.

6) Yaranış ənənəvi *inanclar müstəvisində baş verir*.

7) Əfsanə mətni *informativ xarakter daşıyır* və ona görə də qısa və epizodik olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Acalov A. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı. Elm, 1968, 194 s.
2. Azərbaycan Folklor Antologiyası, Naxçıvan folkloru, I kitab, Bakı. Sabah. 1994, 388 s.
3. Azərbaycan Folklor Antologiyası, Şirvan folkloru. XI kitab, Bakı. Səda. 2005. 443 s.
4. Azərbaycan Folklor Antologiyası, Zəngəzur folkloru, XIX kitab. Bakı. Nurlan. 2009. 416 s.
5. Azərbaycan Folklor Antologiyası, Zəngəzur folkloru, XII kitab, Bakı. Səda. 2005. 464 s.
6. Azərbaycan Folklor Antologiyası. İrəvan çuxuru folkloru. X kitab. Bakı. Səda. 2004. 498 s.
7. Azərbaycan Folklor Antologiyası. Qaraqoyunu folkloru. VII kitab. Bakı. Səda. 2002. 465 s.
8. Dərbənd folklor örnəkləri, I kitab, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 368 s.
9. Qafarlı R. Mif, nağıl, əfsanə, epos. Bakı. ADPU-nun nəşriyyatı. 2002. 758 s.
10. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. I kitab. Tərtib edən: Rüstəmzadə İ., Bakı. Elm və təhsil. 2012, 464 s.
11. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. IV kitab. Tərtib edən: Rüstəmzadə İ., Bakı. Elm və təhsil. 2013. mətn 54, 459 s.
12. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. VI kitab. Tərtib edən: Süleymanova L., Bakı, Zərdabi, 2013, 465 s.
13. Paşayev S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi tarixi.. Bakı, Bilik, 1985, 70 s.
14. Paşayev S. Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı. Yazıçı. 1985, 285 s.
15. Buch, W. Masal ve Efsane Üzerine // Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. - Ankara: Geleneksel Yayınları, I kitab. - 2006. - s. 223-229.

16. Ergin M. Türk dünyası efsanelerinde deyişme motifi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, 360 s.
17. Sakaoğlu S. Anadolu-türk efsanelerinde taş kesilme motifi ve bu efsanelerin tip kataloğu. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980. 139 s
18. Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд // Русский фольклор. Т.Х. Специфика фольклорных жанров. Л.: Наука, 1966. С. 176-195.
19. Афанасьев А.Н. Народ художник, Москва, Советская Россия, 1986, 368 с.
20. Афанасьев А.Н. Народные русские легенды, Москва, 1990, 266 с.
21. Землянова Л.М. Проблемы специфики жанров в современной фольклористике США//Специфика фольклорных жанров. Москва. Наука. 1973. С. 268-303.
22. Криничная Н.А. Русская народная историческая проза. Ленинград. Наука. 1987, 225 с.
23. Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. Москва. Восточная литература. 2004. 304 с.
24. Пропп В.Я. Легенда. Поэтика фольклора. Собрание трудов, Лабиринт, 1998, 352 с.
25. Мелетинский Е.М. От мифа к литературе. Москва, РГГУ, 2000, с. 24-31. <http://ec-dejavu.ru/m-2/Myth.html>
26. <http://literatura-totl.narod.ru/unt.html>
27. <https://www.labirint.ru/books/156894/>
28. https://en.wikipedia.org/wiki/Folklore_of_the_United_States

